

GRZEGORZ Z NYSSY

**HOMILIE
DO PIEŚNI NAD PIEŚNIAMI**

Wstęp, tłumaczenie, przypisy
Marta Przyszychowska

Wydawnictwo WAM
Kraków 2007

WSTĘP

1. SPECYFIKA PIEŚNI NAD PIEŚNIAMI

Współczesne komentarze do Pieśni nad Pieśniami nader łatwo przeciwstawiają sobie interpretację dosłowną i alegoryczną, przy czym traktują tę ostatnią jako wymysły bujnej wyobraźni przodków, a nawet uznają, że nie ma ona nic wspólnego z egzegezą w ścisłym znaczeniu¹. Uczeni życzliwiej nastawieni do świata omawiają alegoryczne komentarze jako niedający się pominąć rozdział w historii biblistyki, jednak rozdział definitywnie zamknięty i niemający najmniejszego wpływu na nowoczesną naukę egzegezę².

A jednak jedno nie ulega wątpliwości: Pieśń nad Pieśniami, jeśli ma być uznana za część Pisma Świętego, nie może być odczytywana w swoim dosłownym znaczeniu. Jak pisze K. Bardski: *Pozbawienie jej wymiaru ponaddosłownego mogłoby być równoznaczne z pozbawieniem jej racji kanoniczności*³. Dowodem na prawdziwość tego twierdzenia może być próba dosłownej interpretacji tej księgi, jaką podjął zagorzały zwolennik egzegezy antiocheńskiej Teodor z Mopsuestii. Jak wiadomo, próba ta doprowadziła Teodora do postawienia postulatu wyłączenia Pieśni na Pieśniami z kanonu Pisma Świętego, co stało się jednym z powodów jego potępienia na Soborze w Konstantynopolu w 553 roku.

¹ Por. O. KEEL, *Pieśń nad Pieśniami. Biblijna pieśń o miłości*, tł. B. MROZEWICZ, Poznań 1997, 26.

² Por. G. RAVASI, *Il cantico dei cantici. Commento e attualizzazione*, Bologna 1992, 129; M.H. POPE, *Song of Songs. A new Translation with Introduction and Commentary*, New York 1977, 112; A.M. PELLETIER, *Lectures du Cantique des Cantiques. De l'enigme du sens aux figures du lecteur*, Roma 1989, 62.

³ K. BARDSKI, *Pokarm i napój miłości. Symbolizm w ponaddosłownej interpretacji Biblii w tradycji Kościoła*, Warszawa 2004, 79.

Chrześcijańska egzegeza, która w Oblubieńcu dostrzega Chrystusa, a w Oblubienicy duszę lub Kościół, oparta jest na wcześniejszej hebrajskiej tradycji. Tam Oblubieniec symbolizował Boga, a Oblubienica Izrael. Nie oznacza to bynajmniej, że sens dosłowny należy bagatelizować. Wręcz przeciwnie: lepsze zrozumienie dosłownego znaczenia przyczynia się niewątpliwie do głębszego odczytania treści, ukrytej w obrazach cielesnej miłości⁴.

2. INSPIRACJE GRZEGORZA

Pierwszym chrześcijańskim komentarzem do Pieśni nad Pieśniami był komentarz Hipolita, powstały w Rzymie na przełomie II i III wieku po Chrystusie. Chociaż zachowały się jedynie fragmenty tego dzieła, możemy jednak na ich podstawie poznać tendencję autora do interpretacji typologicznej. Autor utożsamia Oblubieńca z Chrystusem, a Oblubienicę z Kościołem. Uczeni nie są zgodni co do wpływu, jaki wywarło to dzieło na późniejszych komentatorów⁵. Jakkolwiek było w rzeczywistości, i tak najbardziej znanym i wywierającym przemożny wpływ na następne pokolenia pismem pozostał komentarz Orygenesa, chociaż dotarł do nas jedynie w części i to tylko w tłumaczeniu łacińskim. A.M. Pelletier twierdzi nawet, że wraz z dwiema homiliami tego autora był on najważniejszym źródłem inspiracji dla całej tradycyjnej (czytaj: alegorycznej) egzegezy późniejszej⁶.

Charakterystyczną cechą komentarza Orygenesa jest odwoływanie się za każdym razem do trzech rodzajów interpretacji: najpierw rozważa on rolę i znaczenie postaci biorących udział w dramacie (sens dosłowny), w następnej kolejności podaje dwa wyjaśnienia duchowe: przejętą od Hipolita typologię, zgodnie z którą Oblubieniec jest Chrystusem, a Oblubienica Kościołem, oraz swoją oryginalną ideę, według której Oblubieniec jest Logosem, a Oblubienica duszą. To właśnie w tym piśmie znajdujemy tak fundamentalne dla teologii tematy, jak zagadnienia zmysłów duchowych, ran miłości czy duchowych zaślubin.

⁴ K. BARDSKI, *Pokarm i napój miłości*, 303.

⁵ F. DÜNZL (por. *Einleitung*, w: GREGOR VON NYSSA, *In Canticum canticorum homiliae. Homilien zum Hohenlied*, übersetzt und eingeleitet von Franz Dünzl, Freiburg 1994, 52) twierdzi, że poza Rzymem nie było ono czytane, a M.H. POPE (por. *Song of Songs*, 115) uważa, że prawdopodobnie wywarło ono wpływ na Orygenesa.

⁶ Por. A.M. PELLETIER, *Lectures du Cantique des Cantiques*, 227.

3. GRZEGORZ Z NYSSY JAKO EGZEGETA

Grzegorz z Nyssy nie był, wbrew pozorom, fanatycznym zwolennikiem alegorycznej interpretacji Biblii. Egzegeza była dlań częścią teologii i nauczania, a zatem miała do spełnienia określone cele. I właśnie owo ukierunkowanie na cel jest najbardziej charakterystyczną cechą Grzegorzowych komentarzy do Pisma Świętego. Tym celem jest ukazanie drogi duchowego postępu, który według Grzegorza jest nieskończonym rozwojem. Założenie to widać we wszystkich jego dziełach egzegetycznych, od *O życiu Mojżesza* zaczynając, przez *O tytułach Psalmów*, *Homilie do Eklezjastes*a, *Homilie do błogosławieństw*, na *Homiliach do Pieśni na Pieśniami* kończąc. Dzięki takiemu konsekwentnemu ukierunkowaniu na jeden cel wszystkie komentarze biblijne Grzegorza są niezwykle spójne. M. Simonetti nie waha się nazwać tej harmonijności wręcz programową, ponieważ cała interpretacja jest podporządkowana jednemu celowi⁷.

W komentowanych tekstach Grzegorz wynajduje elementy, które może ułożyć w pewnym ciągu i przedstawić przy ich pomocy drogę postępu ku doskonałości. Niekiedy wyszukanie takich elementów jest bardzo proste, mogą to być błogosławieństwa, tytuły psalmów lub etapy życia Mojżesza. W *Pieśni nad Pieśniami* na pierwszy rzut oka nie ma takich następujących po sobie momentów, a jednak egzegezę także tej księgi Grzegorz podporządkowuje swojej ulubionej idei. Nie wyznacza wyraźnych etapów rozwoju, bo na to nie pozwala mu sam tekst, ale w kolejnych wersach *Pieśni* widzi potwierdzenie dążenia duszy coraz wyżej: *Dusza, spoglądająca na Boga i palająca dobrą żądzą nieśmiertelnego piękna, ma w sobie zawsze nowe pragnienie czegoś wyższego i nigdy nie słabnie przez nasycenie. Dlatego nie przestaje dążyć do tego, co przed nią; ciągle wychodzi ze stanu, w jakim się znajduje; zagłębia się coraz bardziej w rzeczywistość, w której jeszcze nie była; to, co jej się ukazuje jako godne podziwu i wielkie, uważa za mniejsze od tego, co stopniowo osiąga, bo to, co nieustannie znajduje, jest o wiele piękniejsze od tego, co pochwyliła wcześniej*⁸.

Podporządkowanie całej interpretacji głównemu celowi jest ogólną zasadą, którą Grzegorz stosuje we wszystkich swoich komentarzach biblijnych. W przypadku problemów z interpretacją jakiegoś konkretnego fragmentu tekstu Grzegorz odwołuje się do szeroko stosowanego przez Orygenesa kryterium

⁷ Por. M. SIMONETTI, *Między dosłownością a alegorią*, tł. T. SKIBIŃSKI, Kraków 2000, 149, przypis 155.

⁸ Homilia XII, GNO 6, 366; por. s. 190-191.

użyteczności (ὠφέλεια). Zarówno zasada ogólna, jak i szczegółowa wpływają na wybór jego techniki egzegetycznej. Dochodzimy tutaj do kluczowego zagadnienia, mianowicie stosunku Grzegorza do interpretacji dosłownej i alegorycznej. Otóż uznaje on, że warto zatrzymywać się na sensie dosłownym, jeśli jest pożyteczny, jeśli zaś nie, trzeba szukać sensu wyższego⁹. Dlatego w komentarzach do tekstów Nowego Testamentu, takich jak *Homilie do błogosławieństw* czy *Homilie do Ojciec nasz*, gdy możliwe jest rozwinięcie tematu dążenia do doskonałości bez odwoływania się do alegorii, poprzestaje na wyjaśnieniu dosłownym czy moralnym.

W wypadku komentarza do Pieśni nad Pieśniami alegoryzacja jest wręcz, jak to określa M. Simonetti, systematyczna¹⁰. Obok charakterystycznego dla Grzegorza ukierunkowania na cel powodem pominięcia interpretacji dosłownej jest specyfika samej komentowanej księgi. Zastosowanie alegorii w tym przypadku jest głęboko przemyślane, o czym świadczy chociażby apologia takiej metody egzegetycznej, zamieszczona w prologu¹¹. M.N. Esper wymienia aż pięć powodów, dla których Grzegorz stosuje alegorię, mianowicie: apologetyczny, fizyczny, antropologiczny, etyczny, etymologiczny¹², można jednak uznać, jak sądzę, że wszystkie one są szczególnymi przypadkami ogólnej zasady ukierunkowania na cel i szczegółowego kryterium użyteczności.

4. MIEJSCE *HOMILII DO PIEŚNI NAD PIEŚNIAMI* W TWÓRCZOŚCI GRZEGORZA

Grzegorz, zainspirowany Orygenesem, dostrzega związek łączący trzy księgi przypisywane Salomonowi: Księgę Przysłów, Koheleta i Pieśń nad Pieśniami. Dla Orygenesesa te trzy księgi stanowiły swoisty opis kolejnych etapów poznania rzeczywistości ziemskich i wyższych¹³. Grzegorz natomiast dopatruje się w nich świadectwa kolejnych etapów nieskończonego rozwoju duchowego. W *Homiliach do Pieśni nad Pieśniami* tłumaczy, że Księga Przysłów przeznaczona jest dla duchowych dzieci, bo zachęca do zdobywania cnót opisami nagród, jakie czekają ludzi dobrych¹⁴. *Następnie temu, kto dzięki na-*

⁹ Por. G.I. GARGANO, *La teoria di Gregorio di Nissa sul Cantico dei Cantici. Indagine su alcune indicazioni di metodo esegetico*, Orientalia Christiana Analecta 216, Roma 1981, 166.

¹⁰ Por. M. SIMONETTI, *Między dosłownością a alegorią*, 154.

¹¹ Por. *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, Prolog, GNO 6, 4-13; por. s. 17-22.

¹² Por. M.N. ESPER, *Allegorie und Analogie bei Gregor von Nyssa*, Bonn 1979, 3.

¹³ Por. ORYGENES, *Komentarz do Pieśni nad Pieśniami*, Prolog.

¹⁴ Por. *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, Homilia I, GNO 6, 17-22; por. s. 24-27.

uczaniu Księgi Przysłów należycie zapragnął cnót, [Pismo] przedstawia filozofię Księgi Eklezjastesa. Potępiając w tej księdze przywiązanie ludzi do rzeczywistości zmysłowej i twierdząc, że wszystko, co przemija, jest marnością (mówi bowiem: „Wszystko, co przemija, to marność”), wznosi pragnienia naszej duszy ponad to, co dostrzegalne zmysłami, do nieskończonego piękna¹⁵.

Zanim więc podjął się skomentowania Pieśni nad Pieśniami, Grzegorz napisał komentarz do Księgi Koheleta, która świetnie nadawała się do ukazania marności świata. *Homilie do Pieśni nad Pieśniami* można zatem uznać za ciąg dalszy *Homilii do Eklezjastesa*, bo refleksja nad marnością dóbr doczesnych poprzedza na drodze ku doskonałości kontemplację dóbr niebiańskich.

5. CHARAKTERYSTYKA KOMENTARZA GRZEGORZA

Grzegorz kontynuuje niewątpliwie tradycję Orygenesu, z pewnością znał jego dzieło – zarówno przyjęta metoda, jak i treść komentarza pozostają pod jego wpływem¹⁶. Obaj autorzy widzą w Oblubieńcu Słowo, a w Oblubienicy duszę lub Kościół, chociaż Orygenes przed interpretacją alegoryczną przedstawia interpretację historyczną, którą Grzegorz pomija. Orygenes rozróżnia trzy poziomy lektury, Grzegorz nie tylko pomija rozważanie sensu dosłownego, ale także łączy rozważania dwóch poziomów sensu duchowego. Rzadko tylko wspomina o relacji Chrystusa i Kościoła, a uwagę skupia na miłości Chrystusa do duszy i na rozwoju duszy, dążącej do doskonałości. Interpretacja alegoryczna nie tylko pozwala mu na odpowiednie wytłumaczenie nazbyt śmiałych czy świeckich fragmentów, ale także na konsekwentne dopatrywanie się w kolejnych wersach następujących po sobie etapów rozwoju duchowego Oblubienicy, czyli duszy¹⁷.

Grzegorz, wzorując się na Orygenesie, używa w swojej egzegezie objaśnień filologicznych: wyjaśnia słowa, podaje komentarze gramatyczno-retoryczne, opisuje mówiące osoby. Grzegorz zgadza się z Orygenesem także w swoich

¹⁵ *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, Homilia I, GNO 6, 22; por. s. 27.

¹⁶ Por. F. DÜNZL, *Einleitung*, w: GREGOR VON NYSSA, *In Canticum canticorum homiliae*, 52.

¹⁷ M. SIMONETTI (por. *Między dosłownością a alegorią*, 154) zwraca uwagę na trudności, jakie Grzegorz napotyka. Gdy w Homilii XII komentuje wers Pnp 5, 7 (*Znaleźli mnie strażnicy, obchodzący miasto, zbili mnie, poranili mnie, zdarli ze mnie szatę strażnicy murów*), nie odwołuje się do nasuwającej się kary za grzech, ponieważ dusza jest już na zbyt wysokim poziomie rozwoju. Grzegorz tłumaczy, że strażnikami są aniołowie, a uderzenia i rany oznaczają działanie Ducha Świętego, i uwiarygodnia swoją teorię licznymi cytatami z Pisma (por. GNO 6, 363-366; por. s. 189-191).

objaśnieniach terminów hebrajskich, jedynie inaczej wyjaśnienia termin En-gaddi¹⁸. Poza tym podaje mnóstwo informacji z dziedziny anatomii, fizjologii, fizyki, geometrii, zoologii, botaniki, historii i geografii, jednak zajmuje się nimi nie dla nich samych, lecz mają być one częścią alegorycznego wyjaśnienia Pisma¹⁹. Informacje te często są zgodne z przykładami, jakie podawał Orygenes, nie da się jednak zaprzeczyć, że w szczegółach egzegezy Grzegorz różni się od Orygenesesa, czego powodem są zwłaszcza różnice poglądów teologicznych między autorami.

6. DATA I MIEJSCE POWSTANIA DZIELA

Wszyscy uczeni są zgodni, że *Homilie do Pieśni nad Pieśniami* powstały po roku 390 i są albo jednym z ostatnich, albo nawet ostatnim dziełem Grzegorza, zmarłego po roku 394²⁰. Grzegorz zadedykował je diakonisi Olimpii, ale jak przypuszcza J. Daniélou²¹, były one przeznaczone dla wspólnoty kobiet, którą Olimpia zebrała wokół siebie w Konstantynopolu. Nie powstały przed rokiem 390, ponieważ od śmierci męża w 386 roku aż do roku 390 właśnie Olimpia miała zakaz, wydany przez cesarza Teodozjusza, kontaktowania się z biskupami obecnymi w Konstantynopolu. G. May doprecyzowuje, że po zniesieniu zakazu do odnowienia znajomości doszło najwcześniej w 391 roku²². Zwraca też uwagę, że dedykacja Grzegorza mogła zostać napisana w tym samym czasie, co *Poemat do Seleukosa* Amfilocha z Ikonium, w którym również odnajdujemy pochwałę Olimpii.

Problemem pozostaje ustalenie miejsca powstania *Homilii*. Grzegorz wyraźnie mówi, że najpierw wygłosił je jako kazania w kościele, gdzie zostały spisane przez jego przyjaciół²³. Potem dodał do owych zapisków to, co uznał

¹⁸ Por. F. DÜNZL, *Einleitung*, w: GREGOR VON NYSSA, *In Canticum canticorum homiliae*, 53.

¹⁹ Por. tamże, 54.

²⁰ Por. J. DANIÉLOU, *La chronologie des oeuvres de Grégoire de Nysse*, „*Studia Patristica*” VII, t. 1, Berlin 1966, 168; G. MAY, *Die chronologie des Lebens und der Werke des Gregor von Nyssa*, w: *Écriture et culture philosophique dans la pensée de Grégoire de Nysse: Actes du colloque de Chevetogne (22-26 septembre 1969)*, Leiden 1971, 64; G.I. GARGANO, *La teoria di Gregorio di Nissa sul Cantico dei Cantici*, 147.

²¹ Por. J. DANIÉLOU, *La chronologie des oeuvres de Grégoire de Nysse*, 168.

²² Por. G. MAY, *Die chronologie des Lebens und der Werke des Gregor von Nyssa*, 64.

²³ *Homilie do Pieśni na Pieśniami*, Prolog, GNO 6, 13: [...] nie zamierzałem pisać tej książki dla rozgłosu, ale ponieważ niektórzy z moich bliskich z zamilowania do nauki spisali wiele moich kazań, wzięwszy je od nich, sporządziłem rozprawę w formie homilii, dodawszy do tego, co spisali, kwestie, które uznałem za nieodzowne, przy czym zaraz po słowach Pisma podaję in-

za konieczne, w wyniku czego powstała znana nam wersja komentarza. J. Daniélou²⁴ twierdzi jednak, że kazania, które Grzegorz wygłaszał w Nyssie, poruszają inne zagadnienia, głównie natury moralnej, i dlatego nie zgadza się z opinią, że tak mistyczny traktat mógł powstać dla potrzeb tamtejszej gminy. G. May²⁵ próbuje rozwiązać tę sprzeczność, wysuwając tezę, że *Homilie* powstały w Nyssie, lecz ich pierwszymi słuchaczami nie byli zwykli wierni, ale mnisi i mniszki, mieszkający w Nyssie lub w jej pobliżu. O ich istnieniu dowiadujemy się z listów samego Grzegorza²⁶. Także F. Dünzl przychyliła się do zdania, że *Homilie* nie powstały w Konstantynopolu, ale być może w Nyssie, w każdym razie optuje za twierdzeniem, że kazania i sam tekst powstały w tym samym miejscu²⁷, co wydaje się twierdzeniem nader prawdopodobnym.

7. EDYCJE I TŁUMACZENIA

Do momentu ukazania się *Bibliographie zu Gregor von Nyssa*, czyli do roku 1988, ukazało się drukiem jedno pełne wydanie tekstu greckiego i jedno wydanie fragmentów, pięć wydań grecko-łacińskich (z czego dwa są wydaniem tylko fragmentów), pięć wydań łacińskiego tłumaczenia (w tym jedno zawiera tylko fragmenty). W wielu językach powstały tłumaczenia fragmentów *Homilii*: po francusku wyszło sześć takich tłumaczeń, po niemiecku cztery, po włosku jedno, po angielsku dwa²⁸, lecz tylko jedno tłumaczenie całego tekstu, mianowicie w 1982 roku ukazał się przekład na język rumuński. W 1988 opublikowano znakomite tłumaczenie na język włoski, autorstwa Claudio Moreschiniego²⁹, a dopiero w 1994 wyszło trytomowe tłumaczenie na język niemiecki³⁰. Ciągłe nie ma jednak ani francuskiego, ani hiszpańskiego tłumaczenia całego tekstu.

Poniższe pierwsze polskie tłumaczenie sporządziłam w oparciu o wydanie *Gregorii Nysseni in Canticum Canticorum*, Gregorii Nysseni Opera (GNO), t. 6, ed. H. Langerbeck, Leiden 1960. Dla dociekliwych czytelników podaję w nawiasach kwadratowych numery stron.

terpretację duchową. Pisałem w czasie Postu, na ile pozwalały mi obowiązki, bo starałem się, by w tym właśnie czasie [moja praca] mogła być odczytana publicznie; por. s. 22.

²⁴ Por. J. DANIELOU, *La chronologie des oeuvres de Grégoire de Nyssa*, 168.

²⁵ Por. G. MAY, *Die chronologie des Lebens und der Werke des Gregor von Nyssa*, 64n.

²⁶ Por. List 6, GNO 8/2, 36; List 18, GNO 8/2, 59; List 21, GNO 8/2, 73.

²⁷ Por. F. DÜNZL, *Einleitung*, w: GREGOR VON NYSSA, *In Canticum canticorum homiliae*, 39.

²⁸ Por. M. ALTENBURGER, F. MANN, *Bibliographie zu Gregor von Nyssa*, Leiden 1988, 272.

²⁹ Por. GREGORIO DI NISSA, *Omelia sul Cantico dei Cantici*, traduzione C. MORESCHINI, Roma 1988.

³⁰ Por. GREGOR VON NYSSA, *In Canticum canticorum homiliae*, 1994.

Polecamy książki wydane w serii „Źródeł Myśli Teologicznej”

1. Orygenes, *O zasadach*, 1996
2. Św. Atanazy, *Listy do Serapiona*, 1996
3. Pamfil, *Obrona Orygenesesa*, Rufin, *O sfalszowaniu pism Orygenesesa*, 1996
4. *Trójca Święta*. Tertulian, *Przeciw Prakseaszowi*, Hipolit, *Przeciw Noetosowi*, 1997
5. Teodeoret z Cyru, *Komentarz do Listu św. Pawła Apostoła do Rzymian*, 1997
6. Orygenes, *Korespondencja*, 1997
7. Ireneusz z Lyonu, *Wykład nauki apostoelskiej*, 1997
8. Św. Hieronim, *Komentarz do Księgi Jonasza*, 1998
9. Teodoret z Cyru, *Komentarz do I i II Listu do Koryntian*, 1998
10. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza*, cz. 1, 1998
11. Grzegorz Cudotwórca, *Mowa na cześć Orygenesesa*, 1998
12. Grzech pierworodny. Augustyn, *Proces Pelagiusza*, 1999
13. Mariusz Wiktoryn, *Dzieła egzegetyczne*, 1999
14. Teodoret z Cyru, *Komentarz do listów do Galatów, Efezjan, Filipian i Kolosan*, 1999
15. Pelagiusz, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 1999
16. Orygenes, *Homilie o Księgach Izajasza i Ezechiela*, 2000
17. Demonologia w nauce Ojców Kościoła. Hipolit, *O antychryście*, 2000
18. Św. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię wg św. Mateusza*, (cz. 1; hom. 1-40), 2000
19. Ambrozjaster, *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian*, 2000
20. Teodoret z Cyru, *Komentarz do Listów do Tes., Tym., Tyt., Filem. i Hebr.*, 2001
21. Św. Grzegorz z Nyssy, *Drobne pisma trynitarne*, 2001
22. Klemens Aleksandryjski, *Wypisy z Theodota*, 2001
23. Św. Jan Chryzostom, *Homilie na Ewangelię wg św. Mateusza*, (cz. 2; homilie 41-90), 2001
24. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom I, 2001
25. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według Mateusza* (cz. 2), 2002
26. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom II, 2002
27. Orygenes, *Komentarz do Ewangelii według św. Jana*, 2003
28. Ambrozjaster, Hieronim, Pelagiusz, *Komentarze do Listu do Tytusa*, 2003
29. Rufin z Akwilei, *Obrona przed zarzutami Hieronima*, 2003
30. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom III, 2003
31. Św. Ambroży, *Wyjaśnienie symbolu. O tajemnicach. O sakramentach*, 2004
32. Orygenes – Hieronim, *Homilie o Księdze Psalmów*, 2004
33. *Dokumenty Soborów Powszechnych*, tom IV, 2004
34. Grzegorz z Nyssy, *Homilie do błogosławieństw*, 2005
35. Nowacjan, *O Trójcy Świętej*, 2005
36. *Korespondencja między chrześcijaninem a muzułmaninem*, 2005
37. *Dokumenty synodów od 50 do 381 roku*, (Synody i Kolekcje Praw, tom I), 2006
38. Augustyn z Hippony, *O chrzcie*, 2006
39. Grzegorz z Nyssy, *O stworzeniu człowieka*, 2006
40. Aureliusz Prudencjusz Klemens, *Wieniec męczeńskie*, 2006
41. Św. Jan Chryzostom, *Mowy przeciwko judaizantom i Żydom. Przeciwno Żydom i Hellenom*, 2007
42. *Konstytucje apostoelskie*, (Synody i Kolekcje Praw, tom II), 2007
43. Grzegorz z Nyssy, *Homilie do Pieśni nad Pieśniami*, 2007

W serii „**Źródła Myśli Teologicznej**” ukążą się wkrótce:

Euzebiusz z Cezarei, *Życie Konstantyna*

Euzebiusz z Cezarei, *Historia kościelna* (wydanie dwujęzyczne)

Hieronim ze Strydonu, *Komentarz do Ewangelii św. Mateusza*